

BALÁZS MIHÁLY

A KOLOZSVÁRI HELTAI-NYOMDA ÉS A KRAKKÓI ALEKSY RODECKI¹

A kolozsvári Unitárius Püspökség Levéltára sok más kortörténeti dokumentum között megőrzött számunkra egy olyan kódexet is, amelyben a városi és az egyházi élet különféle hivatalos aktusai és alkalmi számára olvashatók mintaszövegek. A 17. század végére datálható *stylionarium* az ilyen összeállításokban megszokott gyakorlatnak megfelelően a korábbi időszakból idéz követendő mintákat, hogy megkönnyítse az ilyenek megfogalmazására kényszerülők dolgát.² A megbízó vagy meghatalmazó levél (*epistola procuratoria*) egyik példájaként a következő sorokat olvashatjuk.

Nos Stephanus Puellacher primarius et Michael Kathonaj regius iudices civitatis regiae Coloswariensis memoriae commendamus per praesentes, quod prudens circumspectus Caspar Helthi iuratus civis et confrater noster coram nobis personaliter constitutus significavit, qualiter ipse scilicet typographus celebris huius regni Trasyvaniae annis superioribus certas suas matrices graecas sub fide restitutionis futurae circumspecto seni Alexio Rodetio similiter typographo industrioso mutuo concessisset brevi tempore iterum reducendas seu remittendas. Quarum repetitioni, simulque reductioni discretum virum Nicolaum Conradum concivem nostrum ac honestum juvenem Gregorium Caesar typographum (de quorum fide et industria sibi satis notum esset) praefecisset atque ordinasset, prout idem Caspar Helthi praefecit et ordinavit coram nobis publice ac manifeste. Dans ipsis sive eorum alterutri potentiam videlicet exhibitoriam praescriptas graeces matrices a praefato domino Alexio Rodetio repetendi reducendi vel remittendi. Imo si res postulavit propterea etiam judicialiter ipsum Alexium Rodetium requirendi, contraque ipsum procurens alios constituendi de huic quietandi ac omnia iuribus ipsius Caspar Helthi personaliter ibidem adesset. Datum item et firmum se promittens habituram quicquid per ipsos Nicolaum Conradum et Gregorem Caesar vel earum alter utrum suo nomine dictum factum et procuratum fuerit

1 Megjelent a következő kötetben: „Szabad-ötletek...” Szőke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól, szerk. Kabdebó Lóránt, Ruttkay Helga, Szabóné Huszárík Mária, Miskolc, 2004, 183–187.

2 A korábban a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában őrzött példányról lásd: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Ed by Elemér Lakó, Szeged, 1997.1391.

in promissis minori sigillo civitatis nostrae (quo nos Judices in similibus utimur) roboratorum mediante datum in iam dicta civitate Coloswar die etc.

A bürokráciában való boldogulást szolgáló mintasorokban tehát az áll, hogy Heltai Gáspár kolozsvári esküdtpolgár és nyomdász rövid időre kölcsönadta görög betűkészletét egy bizonyos Alexius Rodecius névre hallgató nyomdásznak. Ugyanez a Heltai most azzal bízta meg tekintélyes polgártársát, Nicolaus Conradust, valamint az ifjú nyomdászmester Gregorius Caesart, hogy a betűkészlet visszaküldéséről gondoskodjanak.³ A megbízás arra is vonatkozik, hogy – ha szükségessé válna – jogi úton érvék el a visszaszolgáltatást.

Bár a szöveg másolója a keltezés pontos időpontját már nem írta le, a datálás megközelítő megállapításával, illetőleg a szövegben olvasható nyomdászattörténeti adatok háttérének kihüvelyezésével nem egészen érdektelen művelődéstörténeti mozzanatok vázolhatók fel.

A dokumentum keletkezésének időpontjához egészen közel visz bennünket, hogy első szavai megadják a város két legjelentősebb tisztségviselőjének, a bírónak és a királybíróknak a nevét. Az utókorra rendezett levéltárat hagyó Kolozsvár esetében ugyanis az abban rendszeresen dolgozó tudósok munkájának eredményeképpen a 16–17. század bizonyos évtizedeire egészen pontosan tudjuk, kik töltötték be ezeket a tisztségeket. Így megállapítható, hogy a hosszú életű, még 1637-ben is bíróként szereplő Steffen Pulacher, illetőleg a Mihály havasalföldi vajda által kivégeztetett Kathonai Mihály kettőse ebben az összetételben 1593-ban és 1595-ben állt a város élén.⁴ E két esztendő valamelyikében fogalmazódott meg tehát ez a megbízás.

Hogy pontosan melyikben, azt akkor mondhatjuk meg, ha közelebről is megvizsgáljuk mibenlétét.

Mint láthattuk, a görög betűket a megbízó ifjú Heltai Gáspár⁵, aki az 1580-as évek elején vette át a nagy hírű kolozsvári nyomda vezetését, nem valamilyik erdélyi vagy magyarországi társától követeli vissza. Aleksey Rodecki ugyanis annak a nem kevésbé jelentős nyomdának a megalapítója és tulajdonosa volt,

3 A megbízottakról közelebbi adatokkal nem rendelkezünk. A Conradus család több tagjától maradt ránk possessor bejegyzések. Ezek hamarosan megjelennek Bíró Gyöngyi összeállításában, amely kolozsvári unitáriusok könyvanyagát dolgozza fel.

4 Lásd Jakó Zsigmond kézíratos összeállítását a város tisztségviselőiről. Továbbá Kiss András, *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994. 379. 453.; Binder Pál, *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Bukarest, 1982. 277–279.

5 Róla lásd: Szabó T. Attila, *Ifjú Heltai Gáspár élete és helyesírása ismeretéhez*. In: Acta Historiae Litterarum Segediensis X–XI. 1972. 12–27. és in: Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V. Bukarest, 1981. 314–337. Továbbá: Új Magyar Irodalmi Lexikon (főszerkesztő: Péter László. Bp. 1994.) szócikkét Szabó András tollából.

amely 1574 és 1600 között Krakkóban adott ki antitrinitárius írásokat, hogy aztán a veje, Sebastian Sternacki tulajdonába kerülve 1638-ig, a kényszerű bezárásig Rakówban folytassa tevékenységét. Jóllehet e rendkívüli fontosságú műhelyről alapos monográfia is született,⁶ a görög betűkészlet típusát és eredetét nem vizsgálták behatóbban, így a fenti levélben említett összefüggés is teljesen ismeretlen a szakemberek előtt. A kérdéskört érintő egyetlen lengyelországi publikáció ugyanakkor regisztrálni tudta, hogy a nyomda 1593-mal kezdődően más görög betűtípust használ, mint a megelőző évek kiadványaiban.⁷ Eredetéről azonban semmi bizonyosat nem tudott állítani, csupán azt a hipotézist fogalmazta meg, hogy a bázeli vagy németországi műhelyek valamelyikéből származhat, s legközelebb hozzá az a betűtípus áll, amelyet a híres Froben-nyomda használt az 1535-ben megjelent Újszövetség kiadásakor. Janina Czerniatowicz ugyanakkor megvizsgálta ebből a szempontból a Rodecki–Sternacki műhely 17. századi kiadványait is, s megállapította, hogy egészen 1638-ig ezt a betűtípust használta a görög szövegek kinyomtatásánál. Ilyen előzmények után tehát a lengyelországi művelődéstörténészek számára is újdonság és meglepetés, hogy V. Ecsedy Judit kérésre elvégzett, s ezúttal is köszönettel vett vizsgálatai minden kétséget kizáróan megállapították: a mondott betűtípus azonos azzal, amit a Heltai-nyomda használt görög szövegrészleteket is tartalmazó kiadványaiban. Bár a készlet mozgását illetően végleges eredményt majd akkor mondhatunk, ha a két műhely minden szóba jöhető kiadványát áttanulmányoztuk, a meghatalmazó levélben olvashatókat a fenti nyomdászattörténeti megfigyelésekkel szembesítve az események a következőképpen rekonstruálhatók:

A betűkészlet 1593 táján kerülhetett át Kolozsvárról Krakkóba, valószínűleg azt követően, hogy 1592-ben még kinyomtatták Károlyi Péter görög nyelvtanát, amely ismert módon Melanchton grammatikájának volt a kivonata.⁸ Ekkor azonban még valószínűleg csupán néhány esztendeig lehetett Rodecki használatában, s a levelünkben említett visszaszerzési kísérlet minden bizonnyal eredményes volt, hiszen 1598-ból és 1599-ből két olyan nyomtatvánnyal is rendelkezünk Kolozsvárról, amelyek használták ezeket a betűket: az egyik Enyedi György alább

6 Alodia Kawecka Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974.; lásd még a szerzőnő szócikkét a *Słownik Polski Biograficzny* 31. kötetében. Továbbá *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Tom. 1. Małopolska. Ed. Alodia Kawecka Gryczowa.

7 Janina Czerniatowicz, *Rola drukarstwa greckiego w rozwoju piśmiennictwa naukowego w polsce do połowy XVII wieku*. Kraków i Zamość. In: *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. 1976.

8 *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Ed. Borsa Gedeon és társai. Bp. 1971. 691. (A továbbiakban RMNY)

még említendő *Explicationes*⁹ című munkája volt, a másik pedig egy logikai kézikönyv.¹⁰ Úgy tűnik, hogy ezt követően került át a készlet immár véglegesen Lengyelországba. Ennek hátteréről persze nagyon keveset tudunk, ám az közismert, hogy a 17. század első évtizedének drámai politikai eseményei és a nyomda eszközeinek elhasználódása szinte teljes mértékben megbénították a kolozsvári nyomdászatot, s ahhoz egészen kivételes ravaszkodásra és ügyeskedésre volt szükség, hogy az unitáriusok egy-egy teológiai jellegű kiadványt megjelenítsenek. A kutatásnak azt is sikerült feltárnia, hogy a század második évtizedének derekán nagy anyagi áldozattal tudta a város a műhelyt felújítani, s egy új nyomdásznak, Makai Nyíró Jánosnak a kezébe helyezni.¹¹ Az ő műhelyében jelent meg aztán 1619-ben és 1620-ban Enyedi művének Toroczkai Máté által készített magyar fordítása, amely azonban a görög nyelvű szövegbetéteket már nem görög betűkkel, hanem latin betűs átírásban adja. Ebből talán szabad arra következtetni, hogy a betűkészlet ekkorra már véglegesen átkerült Lengyelországba.

A két műhelynek az ezekből az adatokból kihüvelyezhető s a szakemberek szerint egyáltalán nem szokványos együttműködése a kelet-közép-európai antitrinitarizmus története szempontjából is rendkívül tanulságos. Egyfelől ismételten ráirányítja a figyelmet arra, hogy Enyedi György *Explicationes* című művének megjelenítése mennyire fontos, s ugyanakkor milyen koncentrált erőfeszítéseket igénylő vállalkozás volt. Az erdélyi unitáriusok nagyon szívós munkával teremtették elő az anyagiakat és az ún. technikai hátteret, hogy aztán egy jól megválasztott pillanatban a politikai anarchiát kihasználva kinyomtassák a munkát. Emlékeztetnék itt arra, hogy Káldos János nagyon logikusnak látszó gondolatmenete szerint a Prágából Kolozsvárra bemenekülő, s lemondását megbánva a fejedelmi székbe visszaülni akaró Báthori Zsigmond kiszolgáltatottságát használták ki a cenzúrával sújtott unitáriusok a könyv kivételzámba menő megjelenítésére.¹² Másfelől ez a szokatlanul intenzív együttműködés teszi még érthetőbbé azt a tervet, hogy e nagy mű Toroczkai Máté által elkészített magyar fordítását Rakówban akarják kiadni. Ötvös András bíró erről készült későbbi feljegyzése ugyan nem közli a pontos időpontot, de a körülményekből valószínűsíthető, hogy az 1610-es évek elején – mindenesetre még az 1615-ben elhunyt Toroczkai püspök életében – a kinti nyomtatást felügyelő küldöttség összeállításáig elmenő tervezés folyt:

9 *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet.* Kolozsvár. 1598. RMNY 836

10 Fischer Simon, *Dialectices praecepta breviter... proposita.* Kolozsvár. 1599. RMNY 859.

11 Tóth Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák.* In: Kelemen Lajos emlékkönyv. Kolozsvár–Bukarest. 1957. 587–606.

12 Lásd *Bibliotheca Dissidentium, Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, édité par André Séguenny en collaboration avec Irena Backus et Jean Rott, T. XV.* Ungarländische Antitrinitarier, II, György Enyedi von János Káldos unter Mitwirkung von Mihály Balázs, Baden-Baden, 1993.

„Önnen maga Máté Uram arra ígérte magát, hogy bemegyén Rakoara és addig ott leszen, még az nyomtatás véghez megyen, hogy valami fogyatkozást, vagy makulálást benne ne tennének. De akkor az üdőben sok háborúk, változások mind itt az országban, s mind Magyarországbán forognak vala, de mindazáltal nem ítilék őkegyelmek velem együtt, hogy püspök uram azt a munkát felvegye, mert az eklézsianak addig fogyatkozása lehetett volna, még őkegyelme oda járt volna, így az ő ügyekezetének hátra kellett maradni.”¹³

Talán arra sem fölösleges felhívni a figyelmet, hogy amikor a főbíró úr fogyatkozásról és makulálásról beszél, minden valószínűség szerint nem csupán arra gondol, mennyire kockázatos lett volna magyarul nem tudó emberek kezébe adni a nyomtatást. Arról van ugyanis szó, hogy, a bizonyos értelemben szinte kényszerű együttműködés mellett, esetenként nagyon éles polémiák is jellemezték a lengyelországi és erdélyi unitáriusok viszonyát. S igaz ugyan, hogy Enyedi nagy erudícióval megírt műve törekszik egy minden szentháromságtagadó csoportosulás számára vállalható dogmatikai minimum közlésére, ám több bibliai hely értelmezésekor olyan megoldásokat körvonalaz, amelyek csak a radikálisabb nonadorantisták számára voltak elfogadhatóak. Attól is tartani lehetett tehát, hogy a Fausto Sozzini dogmatikai elképzelése mentén egyre inkább egységesülő, s ilyen értelemben egyre inkább szociniánusoknak tekinthető lengyelországi antitrinitáriusok ezt az alkalmat is megragadják arra, hogy bizonyos szövegrészek esetleges kihagyásával gyengítsék a kiadvány nonadorantista jellegét. Bármily nehéz ugyanis ma már ezt megértenünk, az egyes szentháromságtagadó áramlatok közötti különbségek a mögöttük álló hagyományok s a további dogmatikai konzekvenciák okán nem csupán a teológusok, hanem világi emberek és közösségek számára is életbevágóan fontosak voltak. Ellenkező esetben aligha költött volna a kolozsvári városi tanács komoly összeget annak a kilenc Kolozsvár környéki papnak az egy héten keresztül való ellátására, akik azért jöttek össze 1617 januárjában, hogy véglegesítsék a Toroczkai halála után rájuk maradt szöveget, amelyet aztán 1619-ben és 1620-ban nem kis ravaszsággal úgy jelentettek meg Bethlen Gábor távollétében, hogy lényegében lefizették öccsét és helytartóját, Bethlen Istvánt.¹⁴

Mindez persze arra is ráirányíthatja a figyelmünket, hogy a két nyomda együttműködése még olyan időszakban alakult ki, amikor a már kétségtelenül meglévő nagy külső nyomás ellenére a lengyelországi antitrinitarizmus is nagyon sokszínű és heterogén volt. Ne feledjük, hogy Rodecki nyomdájában nem csupán azok a művek jelentek meg az 1580-as években, amelyek valamiképpen a szoci-

13 Közölve Tóth Kálmán fent idézett tanulmányának függelékében (604–606.). Az ott betűhiv szöveget ártírtuk.

14 Lásd az RMNY 1187. és 1222. tételeknél elmondottakat, amelyek nagymértékben támaszkodnak Tóth Kálmán dolgozatára.

nianizmus kiépülését szolgálták, hanem itt látta meg a napvilágot több rendkívüli fontosságú nonadorantista mű is. Rodecki adta ki két ízben is a Dávid Ferenc védelemében összeállított antológiát (*Defensio Francisci Davidis*, 1581–1582), nála jelent meg az 1570-es évek radikális nonadorantista antitrinitarizmusának nagyon jelentős szöveganyaga (*Tractatus aliquot christianae religionis*, 1583), de ő vállalkozott egy vallásfilozófiai szempontból is nagyon mély és merész szöveg közreadására is (Christian Francken, *Praecipuarum enumeratio causarum...* 1584), amely annak okait keresi, hogy az oly sok dogmatikai kérdésben megosztott keresztények többsége miért egységes mégis abban, hogy ragaszkodik a szentháromság téveszméjéhez. Egy sor olyan mű is itt jelent tehát meg, amelyet Fausto Sozzini az antitrinitárius ügyet diszkreditáló, istentelen és zsidózó szellemű alkotásnak tekintett, s amelyet a harc logikája szerint olykor hevesebben támadott, mint katolikus vagy református ellenfelei munkáit.

A PÁLYAKEZDŐ KELEMEN LAJOS¹

Amikor a konferencia programjában olvastam, hogy Gyarmati Zsolt, a Csíki Székely Múzeum igazgatója is hasonló jellegű előadást tart, nevezetesen Kelemen Lajos fiatakoráról, naplójegyzeteiről, arra gondoltam, hogy megváltoztatom a témát, és egy átfogóbb címet adok mondandómnak, de végül mégsem tettem, már csak azért sem, mert a tollhegyre tűzött témát többféle látószögből is szemügyre lehet venni. A történetírás posztmodern diskurzusa ugyanis kimondja, hogy nem létezik egyetlen igazság, mert ahány olvasat, annyi részigazság van. Felhasználva a tudomány eredményeit, a kutató mindig hozzáteszi a saját értékrendjét, a saját világnézetét, felfogásából leszűrít ítéletét, ami által hiteles lesz ugyan az alkotás, de sosem lehet a valóság egyetlen üdvözítő objektív leírója.² Ennek mentén én is úgy gondolom, hogy ha egyáltalán lesznek átfedések a két előadás között, azok árnyaltabbá teszik a kelemenlajosi diskurzust.

Kelemen Lajos Művészettörténeti tanulmányok (1977) című munkája első kötetéhez Szabó T. Attila írt bevezető tanulmányt, és ennek egyik jegyzetében szólt először arról, hogy a tudós életrajzának felvázolására csak két megbízható forrás állott rendelkezésére: „a) Kelemen Lajosnak 1942-ből való, sajnos rövid önéletrajza és b) a csaknem négy évtizedes személyes kapcsolat rendjén a tőle hallott sok-sok életrajzi adalék.”³ Akkor még nem volt kutatható az a hatalmas írott örökség, amelyet Kelemen Lajos az Unitárius Egyházra hagyott, és amelyet közvetlen halála után a kolozsvári Román Állami Levéltár önkényesen lefoglalt és elszállított. Ebben az anyagban található ugyanis Kelemen Lajosnak az a több füzetből álló naplófeljegyzése, amelyet a 90-es évek vége felé tettek kutathatóvá. A napló alapos áttanulmányozása nélkül valóban nem lehet egész vertikálításában megérteni azt az életutat, amelyet a nagy tudós bejárt. Gyarmati Zsolttal 1997-ben szinte egyszerre fedeztük fel a naplófolyamot, amikor egy Kelemen Lajosról szóló előadásra készülve átmentem az Állami Levéltárba kutatni. Tudatosan kerestem ott Kelemen Lajos naplóját, hiszen Unitárius Levéltárunkban őrizzük töredékes hagyatékát, amit az állam nem vitt el, és köztük van az 1927.

1 A Maros Megyei Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2007. október 26–27-én Kelemen Lajos születésének 130. évfordulójára szervezett emlékkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

2 vö. Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. = Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése, Bp., 11–30.

3 Molnár B. Lehel: Kelemen Lajos önéletrajza. = Keresztény Magvető 1997. (103. évf.) 228.